

УДК 378:376-056.26

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-6\(213\)-76-81](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-6(213)-76-81)

Сухенко Вікторія Григорівна,
кандидатка філологічних наук, доцентка,
доцентка кафедри українознавства і мовної
підготовки іноземних громадян,
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця, Україна
Viktoriia Sukhenko,
PhD in Philology, Associate Professor at the Ukrainian
Studies and Language Training of Foreign Citizens,
Simon Kuznets Kharkiv National University
of Economics, Ukraine
E-mail: viktoriya.sukhenko@hneu.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8775-6999>

ФОРМУВАННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇВ СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

A Досліджено проблему організації інклюзивного навчання в системі вищої освіти. Закцентовано увагу на комунікації в інклюзивному просторі як одному з важливих чинників розвитку та навчання осіб з особливими освітніми потребами. Визначено поняття «інклюзивна комунікація». Доведено важливість формування інклюзивної комунікації як показника комунікативної культури та позитивного іміджу закладу вищої освіти.

Обґрунтовано необхідність переосмислення методів, прийомів і видів навчальної діяльності, спрямованих на формування комунікації, в інклюзивному просторі закладів вищої освіти. Наголошено на потребі залучати до роботи всіх учасників освітнього процесу; формувати єдиний комунікативний простір закладу освіти. Виокремлено основні вектори діяльності науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти в інклюзивному просторі, спрямовані на формування інклюзивної комунікації.

Ключові слова: інклюзія; інклюзивний простір; організація інклюзивного навчання; інклюзивна комунікація; спілкування; особливі освітні потреби; заклад вищої освіти

Formation of inclusive communication in the system of higher education

S This article is devoted to the study of the problem of organizing inclusive education in the system of higher education. Attention is focused on communication in an inclusive space as an important factor in the development and education of individuals with special educational needs. The concept of "inclusive communication" is defined. The importance of forming inclusive communication as an indicator of communicative culture and a positive image of the institution has been proven.

The necessity of rethinking the methods, techniques, and types of educational activities aimed at the formation of communication in the inclusive space of higher education institutions is substantiated. An unimpeded communicative environment, built on the coherence of actions, common ideas, information exchange, and communicative tolerance, contributes to the development of a student's personality and socialization. Emphasis is placed on the need to involve all participants in the educational process to promote the development of socially important skills of working in a team, interaction, and discussion to form a single communicative space of the educational institution.

The main vectors of the activity of scientific and pedagogical workers of higher education institutions in the inclusive space, aimed at the formation of inclusive communication, are highlighted, in particular, the motivation of students with special educational needs for communicative activity, the promotion of their adaptation to the social environment, ensuring the achievement of the desired results in the process of communication, and the formation of adequate communicative behavior in communicative activity.

Keywords: inclusion; inclusive space; organization of inclusive education; inclusive communication; communication; special educational needs; higher education institution

Актуальність дослідження та постановка проблеми. Інклюзивне навчання у сучасному освітньому просторі набирає обертів, породжуючи нові підходи, методи, розширюючи освітньо-інформаційну базу, урізноманітнюючи освітні ресурси. У динамічному вирі життя збільшився обсяг функційних обов'язків викладача. Нині це носій культури, дослідник, менеджер, психолог, знавець законів, майстер живого слова, ритор...

Пошук форм і методів навчання, створення оптимальних сприятливих умов для розвитку осіб з особливими освітніми потребами (ООП) та їхньої соціалізованості становлять стратегічне значення в освітньому процесі національної освіти, яка здебільшого зорієнтована на активізацію її впровадження в закладах дошкільної та загальної середньої освіти. Тож перед випускниками з ООП, які прагнуть продовжити навчання, постає проблема вибору закладу вищої освіти, що був би адаптований до індивідуальних особливостей таких абітурієнтів. Заходи з розвитку безбар'єрної інфраструктури не повинні обмежуватися встановленням пандусів чи спеціальних ліфтів. Для осіб з ООП паралельно із забезпеченням доступності до приміщень вишу має бути сформований на належному рівні процес інклюзивної комунікації (спільного навчання осіб з ООП з іншими здобувачами освіти із застосуванням особистісно орієнтованого підходу).

Інклюзія – це свого роду освітня філософія, що спрямована на визначення гуманістичного потенціалу суспільства та ціннісних стратегій його розвитку. Інклюзивна освіта сьогодні є пріоритетним напрямом державної соціальної політики, що має забезпечувати права людей з особливими потребами; інтегрувати в соціум осіб з обмеженими можливостями; розвивати інноваційну освітню тенденцію, що задовольняє освітні потреби кожної людини; формувати відповідну інклюзивну культуру, де значну роль відіграє інклюзивна комунікація.

У Конвенції про права осіб з інвалідністю (ст. 2) поняття «спілкування» охоплює використання мов, текстів, абетки Брайля, тактильного спілкування, великого шрифту, доступних мультимедійних засобів, так само, як і друкованих матеріалів, аудіозасобів, простої мови, читців, а також підсилювальних і альтернативних методів, способів і форматів спілкування, зокрема доступної інформаційно-комунікаційної технології [8]. Розвиток інклюзивної комунікації

надає змогу особам з обмеженими можливостями вести незалежний спосіб життя й усебічно брати участь у всіх його аспектах, забезпечує користування правом на свободу висловлення думки та переконань, зокрема свободу шукати, отримувати й поширювати інформацію та ідеї нарівні з іншими, користуючись за власним вибором усіма формами спілкування [там само]. Інклюзивна комунікація передбачає подолання перешкод у процесі обміну інформацією між усіма учасниками, незалежно від їхніх фізичних, фізіологічних або інших особливостей.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питанню інклюзивної комунікації приділяли увагу А. Колупаєва [6], Г. Лещук [9], О. Таранченко [6], альтернативну й додаткову комунікацію як сукупність способів спілкування, які використовуються в разі порушень словесного мовлення, аналізували І. Гордієнко [5], О. Казачінер [5], О. Кривоногова [12], Г. Усатенко [12], О. Цись [5], М. Чайка [12] та інші науковці, особливості комунікації осіб з обмеженими можливостями досліджували Н. Бабич [1], О. Гаврилов [3], О. Проскурняк [10], В. Сильченко [11] тощо.

Інклюзія в закладах вищої освіти є предметом наукових пошуків низки українських дослідників, таких як: А. Аріщенко, Н. Ашиток, К. Бортун, А. Колупаєва, К. Кольченко, О. Литвинова, І. Малишевська, Г. Нікуліна, І. Стадницька, О. Таранченко, Г. Шевчук та багатьох інших.

Мета статті: визначити сучасні вектори формування інклюзивної комунікації, окреслити шляхи її впровадження в закладах вищої освіти.

Викладення основного матеріалу. Значну роль у побудові соціально-гуманного суспільства, у якому реалізується соціальна мобільність, рівність, розвиток особистості, незалежно від рівня її можливостей, відіграє система вищої освіти. В інклюзивному освітньому середовищі здобувачі освіти, незалежно від їхніх потреб, мають підвищувати свою соціальну компетентність, удосконалювати комунікативні навички, а головне – відчувати себе повноцінними членами колективу, громади, суспільства.

Інклюзивна вища освіта базується на принципі забезпечення основних прав людини на здобуття освіти за місцем проживання й передбачає навчання в умовах інтегрованого вищого навчального закладу, що має забезпечити низку послуг відповідно до різних освітніх потреб здобувачів вищої освіти. Основою рівного доступу

до якісної вищої освіти є безбар'єрність освітнього середовища; адаптація навчально-методичного забезпечення; послуговування оптимальними технологіями й методами навчання; наявність технічних засобів для надання необхідної технічної підтримки відповідно до нозологій, індивідуальних потреб і різних форм навчання осіб з ООП; створення умови для всебічного розвитку особистості здобувачів вищої освіти, їхньої повноцінної участі в житті колективу; оновлений стиль роботи науково-педагогічного колективу [7].

К. Бортун пропонує такі кроки щодо формування інклюзивного простору у сучасних закладах вищої освіти України, як-то: навчання викладачів (розширення інклюзивної обізнаності), створення мережі інклюзивних клубів і груп, забезпечення безбар'єрного середовища в закладі навчання, проєктування мережі тьюторства, проведення курсів етики спілкування, використання мультимедійних технологій і хмарних корпоративних технологій університету, сприяння створенню комфортного середовища, підтримка досліджень і програм, розроблення інклюзивної мережі в закладах вищої освіти, підтримання студентських ініціатив (залучення до культурних заходів, ініціатив у закладі вищої освіти) [2].

Запорукою адаптації здобувачів вищої освіти до академічного середовища закладу, здобуття якісної освіти, всебічного розвитку власних здібностей, підготовки до гідного працевлаштування є сформовані комунікативні навички. Комунікація – одна із форм активної діяльності особистості. Сутність спілкування полягає в обміні інформацією між учасниками процесу, впродовж якого інформація кодується, передається, опрацьовується й розшифровується. Успішною можна вважати ту комунікацію, яка побудована на взаєморозумінні й забезпечує обмін знаннями, моральними цінностями, установками; впливає на емоційну, вольову й інтелектуальну сфери особистості, виявляє культуру людини, рівень її розвитку, виховання та освіченості.

Комунікація в інклюзивному просторі є одним із важливих чинників розвитку та навчання осіб з ООП. Залучення їх до колективу передбачає врахування не лише їхніх особливостей, а й встановлення позитивного міжособистісного спілкування в межах групи.

Ефективна позитивна комунікація, контакт здобувачів з ООП з однокласниками сприяє

їхній соціалізованості в колективі, загальному психологічному мікроклімату в групі. Провідну роль у цьому процесі відіграє толерантне ставлення до людського різноманіття, зміна свідомості всіх учасників освітнього процесу щодо функціонування інклюзивного освітнього простору. К. Бортун визначає три складники, що є важливими в розбудові інклюзивного простору вищої освіти: комунікація, самоконтроль, довіра [2].

Основна мета освітнього процесу – формування особистості, що не можливо без урахування комунікативної діяльності, яка визначається потребами та мотивами.

Під поняттям «інклюзивна комунікація» розуміємо людиноцентроване спілкування, спрямоване на задоволення комунікативних потреб осіб з ООП та визнання їхньої цінності в колективі.

Провідною ідеєю інклюзивної комунікації, на думку Г. Лещук, є однакова взаємодія з людиною незалежно від наявності в неї інвалідності, оскільки інвалідність – не визначальна характеристика людини, а лише одна із особливостей, які мають вплив на наш життєвий досвід та особистісні характеристики. Включаючи інклюзивну комунікацію в повсякденну практику, ми збільшуємо наші шанси на ефективну взаємодію з усіма людьми [9]. Дослідниця виокремлює такі базові принципи інклюзивної комунікації, як: 1) доступність інформаційної підтримки та фізична доступність до послуг є однаково важливими; 2) кожна спільнота чи група включає людей з різними потребами підтримки комунікації, що вимагає диференційованого та індивідуального підходу; 3) комунікація – це двосторонній процес, який проявляється в розумінні інших та самовираженні; 4) гнучкість у процесі комунікації – запорука успіху; 5) ефективна інклюзія передбачає залучення людей із різними потребами підтримки комунікації; 6) невеликими кроками – до великих змін [там само].

Значної уваги заслуговують питання щодо роботи зі здобувачами з ООП, виявлення особливостей розвитку яких є ключовими чинниками, що впливають на цілу низку таких факторів, як-то: навчальна діяльність, професійна спрямованість, життєва позиція, становлення особистості. Завдання викладачів вищів – виховати життєво компетентного, конкурентоспроможного випускника. Саме тому пріоритетом роботи є

формування інклюзивної комунікації, що дасть змогу особам з ООП продуктивно будувати своє повсякденне життя. Безбар'єрне спілкування у закладі вищої освіти – розширення індивідуальних можливостей здобувачів.

Особам з ООП, як і всім здобувачам вищої освіти, потрібна надійна опора – викладач, який зможе відчувати внутрішній світ учасників освітнього процесу, запропонувати можливості розвитку, підтримку і створення умов для максимального розкриття власних здібностей. Тому науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти задля створення інклюзивного простору як частини системи освітніх послуг мають урахувати такі аспекти комунікативної діяльності зі здобувачами з ООП, як: мотиваційний (стимулює до комунікативної активності); комунікативно-пізнавальний (сприяє адаптації до соціального середовища); діяльнісно-комунікативний (забезпечує досягнення бажаних результатів у процесі спілкування); соціально-комунікативний (формує адекватну комунікативну поведінку в комунікативній діяльності).

Науково-педагогічний колектив для роботи зі здобувачами вищої освіти в інклюзивному освітньому просторі має брати за основу рекомендації Національної асамблеї людей з інвалідністю України, зокрема: 1) під час спілкування з людиною, яка пересувається на візку, треба розташуватися так, щоб очі співрозмовників були на одному рівні, та варто переміститися у «спокійнішу зону», щоб допомогти такій особі поспілкуватися; 2) у розмові з людиною, яка має труднощі в спілкуванні, варто проявляти витримку, слухати її уважно, дочекатися, доки вона закінчить фразу, не виправляти та не намагатися пояснити щось, замість неї; 3) під час спілкування з людиною, яка не чує або має обмежений слух, потрібно дивитися їй прямо у вічі й говорити чітко (дехто читає по губах); намагатися стояти так, щоб вас та ваші уста було добре видно; можна використовувати жестикуляцію; 4) у розмові з особами з ООП краще послуговуватися простими конкретизованими реченнями [4].

Сучасне заняття, побудоване з урахуванням інклюзивного навчання, вимагає переосмислення пріоритетів певних методів, прийомів і видів навчальної діяльності. Тому закономірно, що для розвитку загальних і спеціальних здібностей здобувачів вищої освіти (незалежно від обраної спеціальності) перевагу варто надавати

педагогічним системам, які передбачають проведення лекцій різного типу (сократичного (проблемного), дискусійного); дидактичній евристиці – типу навчання, за якого всі основні освітні елементи первинно створюються або знаходяться самими здобувачами (викладач при цьому забезпечує персоналізм навчання); технології інтерактивного навчання, сутність якої полягає в тому, що до освітнього процесу залучаються всі здобувачі вищої освіти, обмінюючись знаннями, ідеями, способами діяльності; сугестопедичній навчальній системі, для якої характерна псевдопасивність поведінки щодо процесу навчання, внутрішня настроєність здобувача на навчання; продуктивне навчання, що будується на засаді практичного життєвого досвіду.

Привабливими для здобувачів з ООП можуть бути креативні методи навчання, що зорієнтовані на створення власних освітніх продуктів і в традиційному розумінні є інтуїтивними: *метод придумування* (спосіб створення невідомого раніше правила чи поняття за результатами їхніх певних розумових дій); *метод образної картини* (відтворює такий стан здобувача, коли сприйняття й розуміння матеріалу, що вивчається, наче зливається, відбувається його цілісне, нерозчленоване бачення); *метод гіперболізації* (у своїй основі передбачає перебільшення; збільшується чи зменшується об'єкт пізнання, його окремі частини або якості); *метод синектики* (це спосіб стимуляції уяви здобувачів через поєднання різнорідних понять, який базується на основі асоціації); *метод інверсії* (звернення), зорієнтований на пошук ідей у нових, несподіваних напрямках, здебільшого протилежних традиційним поглядам і переконанням; його характерними особливостями є орієнтація на розвиток діалектики мислення здобувачів, творчих здібностей і комунікації.

Необхідно поєднувати взаємонавчання з іншими методами роботи – самостійним пошуком, традиційними методами. Головне – залучити до роботи всіх учасників освітнього процесу (у першу чергу, осіб з ООП), сприяти виробленню соціально важливих навиків роботи в колективі, взаємодії, дискусії, обговорення. Узгодженість дій, нові спільні ідеї, постійний обмін інформацією, комунікативна толерантність формують єдиний комунікативний простір закладу освіти. Безбар'єрне комунікативне середовище сприяє

розвитку особистості здобувача вищої освіти, його соціалізованості.

Висновки. Високий рівень інклюзивної комунікації (задоволення комунікативних потреб осіб з ООП та визнання їхньої цінності в колективі) є показником комунікативної культури та позитивного іміджу закладу вищої освіти. Інклюзивне навчання вимагає оновлення педагогічної системи, переосмислення методів, прийомів і видів навчальної діяльності, спрямованих на формування інклюзивної комунікації.

Діяльність науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти в інклюзивному просторі має бути спрямована на формування інклюзивної комунікації, основними векторами якої є мотивація здобувачів з ООП до комунікативної активності, сприяння їхньої адаптації до соціального середовища, забезпечення досягнення бажаних результатів у процесі спілкування, формування адекватної комунікативної поведінки в комунікативній діяльності.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні проблеми інклюзивної комунікації в системі вищої освіти, розробленні механізмів і засобів формування інклюзивної комунікації, створенні діагностичного інструментарію визначення потреби осіб з ООП у комунікації.

Список використаних джерел

1. Бабич Н. М. Формування комунікативних навичок у дітей з порушеннями зору та інтелекту як одна з умов їх успішної адаптації в ДНЗ компенсуючого типу. *Корекційна та соціальна педагогіка і психологія*. 2013. № 4. С. 15–22.
2. Бортун К. Сучасні вектори формування інклюзивного простору в Приватному вищому навчальному закладі «Європейський університет». *Науковий журнал Хортицької національної академії*. 2023. Вип. 1(8). С. 140–147.
3. Гаврилов О. В. Особливості комунікації дітей з тяжкими порушеннями інтелектуального розвитку. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 18. С. 168–149.
4. Етика спілкування: «Інвалідність» та знання з «доступності» та етикету. Всеукраїнське громадське об'єднання «Національна асамблея людей з інвалідністю України». URL: <https://naiu.org.ua/useful/etika-spilkuвання/>
5. Казачінер О. С., Гордієнко І. В., Цись О. В. Стан проблеми використання альтернативної та допоміжної комунікації дітьми з порушеннями мовленнєвого розвитку в Україні. *Інноваційна педагогіка. Корекційна педагогіка*. 2020. Вип. 22, т. 1. С. 60–63.
6. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі : навч.-метод. посіб. Харків : Ранок, 2019. 304 с.

7. Кольченко К. О., Нікуліна Г. Ф. Інклюзивне університетське середовище як запорука якісної і доступної вищої освіти. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2008. № 4 (6). URL: <https://ap.uu.edu.ua/article/513>

8. Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення 01.11.2023 р.).

9. Лешук Г. Інклюзивна комунікація як інструмент формування інклюзивної культури: термінологічний аналіз. *Social Work and Education*. 2021. Vol. 8, no. 3. P. 364–372.

10. Проскурняк О. І. Чинники розвитку комунікативної діяльності розумово відсталих підлітків. *Актуальні питання корекційної освіти : зб. наук. праць*. Київ : К-НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. С. 85–92.

11. Сильченко В. В. Мовленнєвий та комунікативний розвиток дитини з інтелектуальними вадами. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*. 2011. Вип. 2. С. 216–222.

12. Чайка М. С., Усатенко Г. В., Кривоногова О. В. Теорія та практика використання альтернативної комунікації для осіб з особливими освітніми потребами : навч.-метод. посіб. Київ : ФОП Усатенко Г. В., 2021. 80 с.

References

1. Babych, N. M. (2013). Formuvannia komunikatyvnykh navychok u ditei z porushenniamy zoru ta intelektu yak odna z umov yikh uspishnoi adaptatsii v DNZ kompensuiuchoho typu [The formation of communication skills in children with visual and intellectual disabilities as one of the conditions for their successful adaptation in compensatory type of preschool]. *Korektsiina ta sotsialna pedahohika i psykholohiia [Correctional and social pedagogy and psychology]*, 4, 15-22 [in Ukrainian].
2. Bortun, K. (2023). Suchasni vektory formuvannia inkluzyvnoho prostoru v Pryvatnomu vyshchomu navchalnomu zakladi «Evropeyskyi universytet» [Modern vectors of the formation of an inclusive space in the Private higher educational institution "European University"]. *Naukovyi zhurnal Khortytskoi natsionalnoi akademii [Scientific journal of the Khortytsk National Academy]*, 1(8), 140-147 [in Ukrainian].
3. Havrylov, O. V. (2012). Osoblyvosti komunikatsii ditei z tiazhkyu porushenniamy intelektualnoho rozvytku [Peculiarities of communication of children with severe disorders of intellectual development]. *Problemy suchasnoi psykholohii [Problems of Modern Psychology]*, 18, 168-149 [in Ukrainian].
4. Etyka spilkuвання: «Invalidnist» ta znannia z «dostupnosti» ta etyketu. Vseukrainske hromadske obiednannia «Natsionalna asambleia liudei z invalidnistiu Ukrainy» [Ethics of communication: "Disability" and knowledge of "accessibility" and etiquette. All-Ukrainian public association "National Assembly of People with Disabilities of Ukraine"]. Retrieved from <https://naiu.org.ua/useful/etika-spilkuвання/> [in Ukrainian].
5. Kazachiner, O. S., Hordienko, I. V., & Tsys, O. V. (2020). Stan problemy vykorystannia alternatyvnoi ta dopomizhnoi komunikatsii ditmy z porushenniamy movlennievoho rozvytku v Ukraini [The state of the problem of the use of alternative and auxiliary communication by children with disorders of speech development in Ukraine]. *Innovatsiina pedahohika. Korektsiina*

pedagogika [Innovative pedagogy. Correctional pedagogy], 22, 1, 60-63 [in Ukrainian].

6. Kolupaieva, A. A., & Taranchenko, O. M. (2019). *Navchannia ditei z osoblyvymy osvithnyimi potrebamy v inkluzyivnomu seredovyshchi [Education of children with special educational needs in an inclusive environment]: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kharkiv: Ranok [in Ukrainian].

7. Kolchenko, K. O., & Nikulina, H. F. (2008). *Inkluzyivne universytetske seredovyshche yak zaporuka yakisnoi i dostupnoi vyshchoi osvity [Inclusive university environment as a guarantee of quality and affordable higher education]*. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy [Actual problems of education and upbringing of people with special needs]*, 4 (6). Retrieved from <http://ap.uu.edu.ua/article/513> [in Ukrainian].

8. *Konventsia pro prava osib z invalidnistiu [Convention on the Rights of Persons with Disabilities]*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].

9. Leshchuk, H. (2021). *Inkluzyivna komunikatsiia yak instrument formuvannia inkluzyvnoi kultury: terminolohichniy analiz [Inclusive communication as a tool for forming an*

inclusive culture: terminological analysis]. *Social Work and Education*. 8, 3, 364-372 [in Ukrainian].

10. Proskurniak, O. I. (2015). *Chynnyky rozvytku komunikatyvnoi diialnosti rozumovo vidstalykh pidlitkiv [Development factors of communicative activity of mentally retarded teenagers]*. In *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity [Actual issues of correctional education]: zbirnyk nauk. prats* (pp. 85-92). Kyiv: K-NPU im. M. P. Drahomanova [in Ukrainian].

11. Sylchenko, V. V. (2011). *Movlenniievi ta komunikatyvnyi rozvytok dytyny z intelektualnymy vadamy [Speech and communication development of a child with intellectual disabilities.]*. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity. Pedagogichni nauky [Current issues of correctional education. Pedagogical sciences]*, 2, 216-222 [in Ukrainian].

12. Chaika, M. S., Usatenko, H. V., & Kryvonohova, O. V. (2021). *Teoria ta praktyka vykorystannia alternatyvnoi komunikatsii dlia osib z osoblyvymy osvithnyimi potrebamy [Theory and practice of using alternative communication for people with special educational needs]: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv: FOP Usatenko H. V. [in Ukrainian].

*Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 04.11.2023*